

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە تۇرىدىغان رولى

تۇرغۇن ئالماس

چىڭگىزخان (مىلادىنىڭ 1206 - يىلىدىن 1227 - يىلىغىچە قاغان بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوكتاي خان (1228-1241)، گويۇك خان (1246-1248) مۇنىكى خان (1251-1259) نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1206 - يىلىدىن 1259 - يىلىغىچە) شەرقتە تىنچ ئوكياندىن تارتىپ غەربتە دوناي دەرياسىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان جايغىچە ۋە شىمالدا سىبىرىيە داللىرىدىن تارتىپ جەنۇبتا كىچىك ئاسىياغىچە بولغان نۇرغۇنلىغان يەرلەرنى ئىگىلەپ، تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. مانا شۇنداق ئۇلۇغ ئىمپېرىيىنى قۇرغان موڭغۇللار خېلىلا قالاق ئىدى. ئۇلار دەسلەپ شەرقىي ئاسىيانىڭ داللىرىدا، ئورمانلىقلاردا، چۆللەردە ياشايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار يايلاق ۋە ئورمانلىق رايونلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەركىزى ۋە تايانچ جايى قىلىشقاندى. مۇنداق ئەھۋال مۇنىكى خان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولغىچە (1251 - يىلىغىچە) داۋام قىلدى.

موڭغۇللار ناھايىتى قالاق بولۇشىغا قارىماي جەڭگىۋار، باتۇر خىسەلەتكە ۋە بەكمۇ چىڭ ھەربىي ئىنتىزامغا شەرتسىز بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئىگە ئىدى. دالدا، چۆل - باياۋاندا، قاتتىق تەبىئىي شارائىتتا ھايات كەچۈرۈش، چارۋا ماللارنى قىرغىنغا ئۇچرىتىدىغان، دائىم بولۇپ تۇرىدىغان تەبىئىي ئاپەتلەر (قارنىڭ قېلىن يېغىشى، قۇرغاقچىلىق يىللىرى، ئوت - چۆپنىڭ ئۈنمەسلىكى)، دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرى موڭغۇللارنى قىيىنچىلىققا چىدايدىغان، ئىنتىزامغا بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئۆگەتكەندى. موڭغۇللاردا قەبىلىۋى مۇناسىۋەت ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇللار چىڭگىزخان دەك ساۋاتسىز بولسىمۇ، ناھايىتى ئەقىللىق، ھۇشيار، بەكمۇ ھىلىگەر، ئادەتتىن تاشقىرى تەشكىلاتچىلىق قابىلىيىتىگە ئىگە، كارامەت قەھرىماننىڭ يېتەكچىلىكىگە ئىگە ئىدى.

چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشقا بەل باغلىغاندىن تارتىپ، قابىلىيەتلىك، بىلىملىك، ئەقىللىق كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاشقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشكەندى.

دەل شۇ چاغدا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرلار ئىدى. چىڭگىزخان ئالتايلىق، بەشبالىقلىق، تۇرپانلىق، قاراشەھەرلىك، قەشقەرلىك، خوتەنلىك ئۇيغۇرلاردىن يۈزلىگەن، مىڭلىغان قابىل كىشىلەرنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى، تاشقى چوڭ، مۇھىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلغانىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ قابىلىيەتلىك باش ۋەزىرى قىتان شاھزادىسى يىلوچۇساي كۈنلەرنىڭ بىرىدە

چىڭگىزخانغا مۇنداق دېگەندى: «ئوقيا ياسايدىغان ئۇستا كېرەك بولغاندەك جاھاننى سوراڭنى بىلىدىغان ئۇستا كېرەك»⁽¹⁾.

ئۇيغۇرلاردىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلىنغان كىشىلەر تەجرىبىلىك سىياسيونلار، ھۇشيار، ئۇستا دىپلوماتلار، ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئەڭ نازۇك سىرلىرىنى بىلىدىغان ھەربىي ستراتېگىيىلەر، تاكتىكىلەر، ھەربىي تېخنىكلار، چىداملىق، قەيسەر سەيياھلەر، دېڭىزچىلار، قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرى، ئىلىم - پەنگە توشۇق ئالىملار، تۈرلۈك ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان تىلماچلار، شائىرلار، تارىخچىلار، خەتتاتلار، رەسساملار، مۇزىكانتلاردىن ئىبارەت ئىدى.

چىڭگىزخان بىرىنچى قەدەمدە موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ كۈچ توپلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ شىمال (شەرقىي سىبېرىيە) ۋە غەرب (شەرقىي ئالتاي) دىكى تۈركى قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغانىدى. چىڭگىزخان مىلادى 1204 - يىلى ئالتايدىكى نايمان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان، نايمان خانى ئىنانچ بىلگە خاننىڭ ئوغلى تايانخان چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ چاغدا تايانخاننىڭ ئۇستازى ۋە تامغىچىسى ئۇيغۇر تاتانتۇگا چىڭگىزخاننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن.

چىڭگىزخان تاتا تۇڭاننىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت يېزىقى قىلىپ بېكىتتى. ئۇندىن بۇرۇن موڭغۇللاردا يېزىق يوق ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى ۋە باشقا موڭغۇل بەگلىرىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىنىشى زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. تاتا توڭا چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىغا ئۇستاز بولۇپ تەيىنلەندى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قانۇنلىرى، يارلىقلىرى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىدا يېزىلدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئىلخانلار (مىلادىنىڭ 1258 - يىلىدىن 1335 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ئالاقىلىرى ئۇيغۇر، پارىسچە يېزىقتا يېزىلغان بولسا، چاغاتاي خانلىقى (1231-1370) بىلەن ئالتۇن ئوردىدا خانلىقى (1227 - 1502) دا بولسا رەسمىي دۆلەت تىلى، يېزىقى ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر يېزىقى ئىدى. چاغاتاي خانلىقى بىلەن ئالتۇن ئوردىدا خانلىقىدىكى موڭغۇللار، ئۇيغۇرلار، تاتارلار، قىپچاقلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلانسىيە قىلىنىپ، تۈركلىشىپ، ئېتىقاد جەھەتتىن ئىسلام دىنىغا كىرگەندى. موڭغۇل خانلىرى ئارىسىدىكى ئورتاق تىل، موڭغۇل بەگلىرى ئارىسىدىكى ئەدەبىي تىل، رەسمىي سىياسىي ئالاقىلەردە قوللىنىلىدىغان تىل ئۇيغۇر تىلى ئىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى بىئورچوق ئارتىكىن مىلادىنىڭ 1210 - يىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇش دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا بېرىپ چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، بەشبالىقلىق (ھازىرقى جىمىسار ئەتراپىدا) ئۇيغۇرلىرىدىن نۇرغۇن كىشىلەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلىندى.

چىڭگىزخان مىلادى 1206 - يىلى قاغان بولغاندىن باشلاپ سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى باشلىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوردىسىغا توپلانغان ئۇيغۇر ھەربىي ئالىملىرى چىڭگىزخاننىڭ مىلادى 1215 - يىلى جورجىت خانلىقى (1115 - 1234) غا قىلغان يۈرۈشلىرىدە ھەربىي مەسلىھەتچى سۈپىتىدە قاتناشقاندىن

(1) چىيوشۇسلىڭ «جۇڭگو تارىخى ھېكايىلىرى» خەنزۇچە 11 - بەت

تاشقىرى، چىڭگىزخاننىڭ مىلادى 1219 - يىلىدىن 1225 - يىلىغىچە داۋام قىلغان غەرب ۋە شەرققە قىلغان يۈرۈشلەر ئىكەنلىكى مەسىلىسى ھەربىي مەسلىھەتچى بولۇپ بارغانىدى.

چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، نەۋرىلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشىغا يەنە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار جەلپ قىلىندى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە قاتناشقان ئۇيغۇرلار ئىچىدىن ئەڭ مەشھۇرلىرى بولغان توراقايا، بۇلادقايا قاتارلىقلار توغرىسىدا بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلىش يېتەرلىك.

توراقايا بەشبالىقلىق ئۇيغۇر بولۇپ، ھەربىي ستراتېگىيە ۋە تەكتىكىنى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە قوللىنىشقا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. توراقايا چىڭگىزخاننىڭ ئۇلۇغ خازىم شاھ دۆلىتىگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان ھەربىي مەسلىھەتچىلەر ئىچىدە ناھايىتى قابىلىيەتلىك ھەربىي ئالىملاردىن ئىدى. بۇلادقايا بولسا چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان. ئۇ كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى تولخاننىڭ ئورۇنباسارى بولغان. بەشبالىقلىق بۇلادقايا، چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىلى بېسىپ ئالغان خۇگدو (جورجىت خانلىقىنىڭ پايتەختى) غا ئالاھىدە ھوقۇقلۇق ئەلچى ۋە نازارەتچى قىلىپ ئەۋەتىلگەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن (مىلادىنىڭ 1215 - يىلىدىن 1223 - يىلىغىچە) جۇڭدودىكى باش ۋالىي موڭغۇل سەركەردىسى موغالى ئىدى. موغالى مىلادىنىڭ 1223 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، جۇڭدوغا بۇلادقايا ئەۋەتىلگەن. بۇلادقايا جۇڭدودا تۇرغان مەزگىلدە شىمالىي جۇڭگۇغا موڭغۇللار نامىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان. شۇ چاغدا جەنۇبىي جۇڭگۇ جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى (1227 - 1279) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى.

موڭغۇللار مىلادى 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، توليخاننىڭ ئوغلى قوبلايخان 87 يىل ھۆكۈم سۈرگەن يەن سۇلالىسى (1279 - 1368) نى قورغان، ئۇيغۇرلار مانا شۇ يەن سۇلالىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ھوقۇقلىرىنى ئىگىلەپ ئالغان.

قوبلايخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىگىچە (1279 - 1368) ئۇيغۇرلاردىن لەنشەن (مىلادىنىڭ 1231 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1280 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، ساڭگا(؟ - 1291)، ئەھمەت (مىلادىنىڭ 1282 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، ئەلىيغىش (مىلادىنىڭ 1320 - ئالەمدىن ئۆتكەن)، مەڭگوتىكىن (13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن)، شىيان (مىلادىنىڭ 1197 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1276 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، موڭسۇر (13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن)، ئەختەرىددىن (13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن) قاتارلىق ئۇيغۇرلار خان بالىقتا (ھازىرقى بېيجىڭدا) ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

شۇلارنىڭ ئىچىدىن ئاددىيلىقى، كەمتەرلىكى، خەلقپەرۋەرلىكى، قابىللىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان لەنشەن، موڭسۇر، مەڭگوتىكىن، شىيان، ئەل يىغمىش، ئەختەرىددىن قاتارلىقلار توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىش كېرەك.

لەنشەن مىلادىنىڭ 1231 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىقتا تۇغۇلغان. ئۇيغۇر قوبلايخاننىڭ باش مەسلىھەتچىسى بولغان، مىلادىنىڭ 1259 - يىلى مونكى قاغان ئالەمدىن ئۆتكەن، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارا قۇرۇمنى ساقلاشقا تەيىن قىلىنغان ئارىغ بوقا (قوبلايخاننىڭ ئۇكسى) پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قارا قۇرۇمدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانلىق ئورنىنى تارتىپ

ئالماقچى بولىدۇ. ئەھۋال مۇشۇنداق جىددىيلەشكەندە، قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 - يىلى لەنشەننىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەت قاغان سايلاشتىكى ئەنئەنىسىگە خىلاپ ھالدا كەيىندە ئۆزىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى دەپ جاكارلايدۇ.

شۇندىن باشلاپ قوبلايخان بىلەن ئارىغ بوقا ئارىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بېرىدۇ. قوبلايخان ئارىغ بوقانى تار - مار كەلتۈرۈپ، قارا قۇرۇمنى ئىگىلەپ ئالىدۇ، مىلادىنىڭ 1264 - يىلى ئارىغ بوقا قوبلايخانغا تەسلىم بولىدۇ.

موڭغۇللار مىلادى 1279 - يىلى پۈتۈن جۇڭگونى بېسىپ ئالغاندىن كېيىن، قوبلايخان يەن سۇلالىسىغا خان بولۇپ، بېيجىڭنى پايتەخت قىلىدۇ. لەنشەن شۇندىن باشلاپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قوبلايخانغا باش ۋەزىر بولىدۇ.

مەڭسۇر قوبلايخاننىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرىدىن بىرى ئىدى. قوبلايخان ئۇنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلىگەندە، باش ۋەزىرلىكنى قوبۇل قىلمىغان. مەڭسۇر ناھايىتى ئەقىللىق، بەكمۇ بىلىملىك ئادەم ئىدى. مەڭگۈتەكىن بولسا قوبلايخاننىڭ ئۇستازى ئىدى، قوبلايخان ئۇنىڭ تەربىيىسى نەتىجىسىدە، موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تىبەتچە تىللارنى مۇكەممەل بىلىدىغان، ئىلىم ئەھلىنى ھۆرمەت قىلىدىغان شەخس بولۇپ يېتىشكەن.

شىييان بولسا مەشھۇر، ئۇستا دىپلومات ئىدى. ئۇيغۇر قوبلايخاننى ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن كېلىشتۈرۈش جەھەتتە ئۈنۈملىك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان، شىييان ئوكتايخان بىلەن قوبلايخاننىڭ ئوردىسىدا ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەردە بولغان، ئۇ مىلادى 1276 - يىلى 79 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئەسلى خوتەنلىك ئۇيغۇرنىڭ ئەۋلادى بولغان ئەھمەد قوبلايخانغا ۋەزىر بولغان. ئۇيغۇر ناھايىتى قايىل بولۇپ، باش ۋەزىرگە تەڭ ئابرويغا ئىگە ئىدى.

يەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر خانلىرى قوبلايخان، تۆمۈرخان، ئىسەنخانلارنىڭ ۋاقتىدا (مىلادى 1270 - يىلىدىن 1320 - يىلىغىچە) مەشھۇر دېڭىز ساياھەتچىسى، دىپلومات ئەل يىغمىش ئاتلىق ئۇيغۇر بىر نەچچە قېتىم ھىندى ئوكيان ۋە ئوكيانىيىگە بارغان. ئەل يىغمىش مىلادى 1272 - يىلىدىن باشلاپ ھىندى ئوكيان ۋە ئوكيانىيىدىكى دۆلەتلەرگە ئەلچى بولۇپ بارغان. ئەل يىغمىش دېڭىز ئوكيان ئارقىلىق ھازىرقى سېربىلانكا، ماۋرىيىيە (ھىندىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، ھىندى چىنى، ھىندونوزىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئۇيغۇر قايتىشىدا چەت ئەل ئەلچىلىرىنى باشلاپ ۋە شۇ دۆلەتلەردە چىقىدىغان دورا - دەرەمەكلەرنى ئېلىپ كەلگەن. قوبلايخاننىڭ ئەل يىغمىشنى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىياغا (ھىندىچىنىدىكى دۆلەتلەرگە ۋە ھىندىستانغا)، ھىندونوزىيىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشى شۇ دۆلەتلەر توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئىدى. چۈنكى قوبلايخان شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ھىندونوزىيىنى بېسىپ ئېلىش ئۈچۈن ئۇزۇندىن بېرى تەييارلانماقتا ئىدى.

دېگەندەك قوبلايخان مىلادى 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، شەرققە — ياپونىيىگە، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىياغا، ھىندونوزىيىگە كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلىدى.

قوبلايخان مىلادى 1280 - يىلى يۈزلىگەن، مىڭلىغان كېمىلەر بىلەن تەمىنلىگەن. 165 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قۇدرەتلىك چوڭ قوشۇننى (بۇنىڭ 120 مىڭى خەنزۇ ۋە كورىيىلىك جەڭچى) دېڭىز ئارقىلىق ياپونىيىگە ماڭدۇردى. لېكىن بۇ چوڭ تاجاۋۇزچى قوشۇندىن ناھايىتى نۇرغۇنى تىنچ ئوكياندا بورانغا ئۇچراپ غەرق بولغان، نەتىجىدە موڭغۇللارنىڭ ياپونىيىگە قىلغان يۈرۈشى مەغلۇپ بولغان.

قوبلايخان ياپونىيىگە قىلغان يۈرۈشىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 1283 - يىلى ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىدىكى ۋېيتنام، مالايا، بېرما، كامبودژا قاتارلىق دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلغان، ئەل يىغمىش موڭغۇللارنىڭ ھىندىچىنىدىكى دۆلەتلەرگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان، ئۇ يەنە موڭغۇللارنىڭ 1293 - يىلى ھىندونوزىيىگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان. ئەل يىغمىش قوبلايخاننىڭ ھىندونوزىيىگە قىلغان يۈرۈشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن (موڭغۇللار ئوكيانىنىڭ ئىسسىق ھاۋا كېلىماتىغا ماسلىشالماي ئىچ ئۆتكۈ كېسىلىگە موبىتىلا بولغانىكەن) خان بالىققا قايتىپ كېلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە باش ۋەزىر ئورۇنباسارى بولغان. مىلادى 1320 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

قوبلايخاننىڭ ۋاقتىدا، ئەختەرىدىن ئاتلىق ئۇيغۇر ئىنژېنېر ئۆتكەندى. ئەختەرىدىن ئوردا ۋە شەھەر قۇرۇلۇشلىرىنى باشقۇرىدىغان چادىر مەھكىمىسىگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەنگەن. ئەختەرىدىننىڭ شەرق تارىخىدىكى تۆھپىسى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى لايىھىلەپ بىنا قىلىشىدا.

بېيجىڭ جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن سۇلالىلەرنىڭ سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان. بېيجىڭ جۇڭگو تارىخىدىكى — «يىلنامە دەۋرى» (مىلادىدىن 770 - يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 475 - يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، «ئۇرۇشقا بەگلىكلەر دەۋرى» (مىلادىدىن 475 - يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 221 - يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) دىكى يەن بەگلىكىگە پايتەخت بولغان، ئۇ چاغدا جىچىڭ دەپ ئاتىلاتتى. چىن سىخۇاڭ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن جىچىڭ شەھىرى چىڭرا مۇداپىئەسىدىكى مۇھىم شەھەرگە ئايلانغان. جىچىڭ شەھىرى خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 207 بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادى 220 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، سۈي سۇلالىسى (581 - 618)، تاڭ سۇلالىسى (618 - 907) دەۋرلىرىدە مۇھىم ھەربىي شەھەر بولغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە (960 - 1279) جىچىڭ شەھىرىنى مىلادى 960 - يىللىرى قىتانلار بېسىپ ئالغان. جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن جورجىت خانلىقى (1115 - 1234)، يەن سۇلالىسى (1279 - 1368)، مىڭ سۇلالىسى (1368 - 1644)، چىڭ سۇلالىسى (1644 - 1911) قاتارلىق تۆت سۇلالە جىچىڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلغان.

شەرقىي قىتان خانلىقى (916 - 1125) مىلادى 1053 - يىلى جىچىڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلغان ۋاقتىدىن باشلاپ ھېسابلىغاندىمۇ بېيجىڭ 800 يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە.

تارىخى ئۇزۇن بولغان بېيجىڭ نامى تۈرلۈك تارىخىي شارائىتتا ھەر خىل ئاتىلىپ كەلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (168 - 907) يۈجۇ، قىتان خانلىقى دەۋرىدە (916 - 1125) پىدۇ، يەنجىڭ، جورجىت خانلىقى دەۋرىدە (1115 - 1234) جۇڭدۇ دەپ ئاتالغان. يەن سۇلالىسى دەۋرىدە (1279 - 1368) خان بالىق دەپ ئاتالغان. پەقەت چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (1644 - 1911) بېيجىڭ دەپ ئاتالغان.

ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ ئاساسىي يەن بەگلىكى (مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن) نىڭ پايتەختى جىچىڭ شەھىرىمۇ ئەمەس، شۇنىڭدەك شەرقىي قىتان خانلىقى، جورجىت خانلىقى دەۋرىدىكى يەنچىڭ، جۇڭدۇ شەھىرىنىڭ ئاساسىمۇ ئەمەس. بېيجىڭ پەقەت موڭغۇللار بىنا قىلغان خان بالىق شەھىرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ، ھازىرقى ھالغا كەلگەن.

چىڭگىزخان مىلادى 1251 - يىلى چۇڭگۇغا 2 - قېتىم ناھايىتى چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، جورجىت خانلىقىنىڭ پايتەختى جۇڭدۇنى بېسىپ ئالغاندا، شەھەرگە ئوت قويۇپ كۆلگە ئايلىنىدۇرۇۋەتكەندى. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، جۇڭدۇ شەھىرى بىر ئايدىن ئارتۇق كۆيۈپ، قورقۇنچىلىق بىر خارابىزلىققا ئايلىنىپ كەتكەن.

مانا شۇ ۋەقەدىن 52 يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1268 - يىلى) قوبلايخان جۇڭدۇ شەھىرىنىڭ خارابىسى ئۈستىدە، يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلىپ، پايتەخت قىلىش قارارىغا كەلگەن. ئەختەردىن قوبلايخاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، يېڭىدىن قۇرۇلدىغان پايتەختنىڭ غايەت چوڭ، مۇرەككەپ لايىھىسىنى ئىشلەپ چىققان ۋە شۇ لايىھە بويىچە «خان بالىق» دەپ ئاتالغان پايتەختنى بىنا قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان.

موڭغۇل قۇرغان يەن سۇلالىسى (1279 - 1368) نىڭ تۇنجى خانى قوبلايخاننىڭ زامانىسىدا خان بالىقنىڭ بىنا قىلىنىشى تارىختا بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئىنتايىن قىممەتلىك يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ. «ئەختەردىننىڭ لايىھىسى بويىچە، بىرىنچى قەدەمدە يەرنىڭ قىيپاش شەكلىگە ئاساسەن، يەر ئاستى قانالزاتسىيىسى ياسىلىپ سۇ ئاقىدىغان ساپال نوپەشلەر ئورنىتىلغان، ئىككىنچى قەدەمدە، خانلار تۇرىدىغان ئوردىلار تەبىئىي مەنزىرىسى چىرايلىق جايلارغا سېلىنغان. ئەختەردىننىڭ لايىھىسىگە ئاساسەن، ھازىرقى جۇڭنەنخەي ۋە بېيخەي كۆللىرى بىنا قىلىنىپ، خان ئوردىلىرى شۇ كۆللەرنىڭ ئىككى قىرغىقىغا سېلىنغان. ھازىرقى جىڭشەن باغچىسىنىڭ ئەتراپىغا خان ئائىلىسىنىڭ ھايۋانلار باغچىسى بىنا قىلىنغان»⁽¹⁾.

خان بالىقنىڭ «كۆچمىلىرى چوڭ كوچا، كىچىك كوچا ۋە خوتۇڭ دەپ ئاتىلىدىغان ئۈچ خىل كوچىدىن ئىبارەت بولغان... چوڭ كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 24 قەدەم، كىچىك كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 12 قەدەم ئىدى. شەھەرگە 364 چوڭ ۋە كىچىك كوچا، 2009 خوتۇڭ ياسالدى... بۇنداق كوچىلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى قاناشنىڭ ھەر خىل ئېھتىياجىغا ئاساسلىنىپ، تار قىلىپ ياسالغان. كوچىلارنىڭ كەڭلىكىنى ھازىرقى ئۆلچەمگە سېلىشتۇرغاندا، چوڭ كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 40 مېتىر، كىچىك كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 20 مېتىر كېلىدۇ»⁽²⁾.

خان بالىقتىكى ئوردىلار، كۆللەر، باغچىلار، كۆۋرۈكلەر، كوچىلار، شەھەر دەرۋازىلىرى، يەر ئاستى قانالزاتسىيىسى «جۇڭگۇنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى، تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ شەرت - شارائىتلىرى ۋە يەرلىك ئەھۋالنىڭ بەزىبىرى جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ياسالغان»⁽³⁾.

(1) لىيۇۋىجون: «غەربىي دىيار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 1 - كىتاب، 122 - بەت
(2) لىيۇۋىجون: «غەربىي دىيار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 7 - كىتاب، 124 - بەت
(3) لىيۇۋىجون: «غەربىي دىيار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 1 - كىتاب، 122 - بەت

ئەجدادلىرىمىز ھۇنلار دەۋرىدىن تارتىپ (بۇندىن 5000 يىللار بۇرۇن) ھازىرغىچە جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتىگە ناھايىتى قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشقان. ئەختەرىدىننىڭ خان بالقىنى (بېيجىڭنى) بىنا قىلىشتا ياراتقان ئۇلۇغ، شانلىق تۆھپىسى تارىختا مەڭگۈ ئۇنتۇلغۇسىز مۆجىزە.

مەنبە: «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1988 - يىلى 4 - سان